

ZEYNEB bint MUÂVİYE

dır (İbn Abdülber, IV, 317). Ayrıca ismi yahut lakabı Reyta diye kaydedilmişse de Reyta, İbn Mes'ûd'un diğer hanımının adıdır (İbn Sa'd, VIII, 290; İbn Hacer, *Tehzîbû't-Tehzîb*, XII, 422-423). Hz. Peygamber'e biat edenlerden ve muhacirler arasında yer alan Zeyneb önde gelen kadın sahâbilerdendi. Resûl-i Ekrem'in kadın sahâbîlere hitaben yaptığı bir konuşma sonrasında takılarını tasadduk etmek istemesinin onun dindarlığını gösterdiği belirtilmektedir. Bu konuşmanın ardından Resûl-i Ekrem'e, geçim sıkıntısı çeken kocası İbn Mes'ûd'a ve akrabalarının yetim çocuklarına sadaka verip veremeyeceğini sormuş ve olumlu cevap almıştır (Buhârî, "Zekât", 44, 48; Müslim, "Zekât", 45). Öte yandan İbn Mes'ûd'un aslen ümmüveled olan hanımı Reyta'nın da kendi emeğiyle geçindiği, kazandığı paradan kocasına ve yakınlarına infakta bulunduğu rivayeti (İbn Sa'd, VIII, 290) dikkate alınırsa ikisi hakkındaki bazı rivayetlerin birbirine karıştırıldığı düşünülebilir.

Resûl-i Ekrem'le doğrudan görüşme fırsatı bulamayan birçok kadın sahâbî gibi Zeyneb de dinî eğitimini erkek akrabalarından, özellikle de İslâm'a yeni girenleri eğiten kocası İbn Mes'ûd'dan aldı. Bir gün cildinde görülen bir hastalığın tedavisi için yaşlı bir kadına birtakım ipliklerle rukye yaptırırken İbn Mes'ûd âniden eve geldi, Zeyneb kadını saklamaya çalıştıysa da boyundaki iplikleri görünce durumu anladı ve bunların şirk âlâmeti kabul edildiğini ifade etti. Zeyneb, daha önceki hastalıkları sırasında da bir yahudi kadına rukye yaptırıp iyileştiğini söyleyince İbn Mes'ûd aile fertlerinin câiz olmayan dua ve eşyalarla rukye yapmalarına, muska ve nazar boncuğu takmalarına gerek bulunmadığını, hastalandıkları zaman Resûl-i Ekrem'in

öğrettiği dualarla deva aramaları gerektiğini belirtti ve ona Hz. Peygamber'in okuduğu şu duayı öğretti: "Ey insanların rabbi, derdimi gider, bana şifa ver! Sen şifa vericisin, senden başka hiç kimse şifa veremez. Bana öyle bir şifa ver ki derdimden eser kalmasin" (*Müsned*, I, 381). Zeyneb'in vefat tarihi bilinmemekteyse de Abdullah b. Mes'ûd'un vasiyetinde, kızlarını ve hanımlarını vaktiyle Hz. Peygamber tarafından kendisiyle kardeş ilân edilen Zübeyr b. Avvâm ile onun oğlu Abdullah b. Zübeyr'e emanet ettiğini yazması (İbn Sa'd, III, 159), ölümünden sonra Medine'deki evinin muhacirlerden olan hanımına kaldığının bildirilmesi (Ebû Dâvûd, "Hârâc", 37; ayrıca bk. Mizzî, *Tuhfetü'l-eshraf*, XI, 330), Zeyneb'in 32 (653) yılında ölen kocasından sonra vefat ettiğini göstermektedir.

Zeyneb vakit namazlarında cemaate katılırdı. Muhtemelen kocası gibi o da koku sürünmeyi seviyor ve gece karanlığında kokusundan fark ediliyordu (*DîA*, I, 115). Nitekim kendisinden rivayet edilen bir hadise göre Resûl-i Ekrem onu ve diğer kadınları yatış namazına geldiklerinde koku sürünmemeleri konusunda uyarmıştır (Müslim, "Şalât", 142). Zeyneb'in Hayber seferine katılıp ganimetten pay aldığına dair bilgilerde (Taberânî, XXIV, 287-288; Ahmed Halil Cum'a, I, 104) bir yanlışlık olmalıdır; zira bu gazveye katılan kadın sahâbîlerin yer aldığı listelerde onun adı geçmemektedir (meselâ bk. Köksal, VII, 133). Zeyneb, Hz. Peygamber'den başka Abdullah b. Mes'ûd ile Hz. Ömer'den rivayette bulunmuş, kendisinden de oğlu Ebû Ubeyde, adı bilinmeyen bir yeğeni, Büsr b. Saîd, Şakik b. Seleme, Mesrûk b. Ecda', Amr b. Hâris el-Huzâî ile onun iki oğlundan biri

(Abdullah yahut Muhammed) ve Ubeyd b. Sebâk hadis rivayet etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 381; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 159; VIII, 290; Taberânî, *el-Mu'cemû'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi), Beyrut, ts. (Dârü ih-yâ't-türâsî'l-Arabî), XXIV, 283-288; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, IV, 317-318; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, VII, 134-135; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 188; a.mlf., *Tuhfetü'l-eshraf bi-ma'rifeti'l-etraf* (nşr. Abdüssamed Şerefeddin), Haydarâbâd 1400/1980, XI, 326-330; İbn Hacer, *el-İşâbe*, IV, 310-319; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 422-423; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, Dimaşk 1377/1958, II, 74, 115; Köksal, *İslâm Tarihi* (Medine), VII, 133; Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ' min 'asri'n-nübüve*, Beyrut 1412/1992, I, 101-110; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *DîA*, I, 115.

HALİT ÖZKAN

ZEYNEB SULTAN KÜLLİYESİ

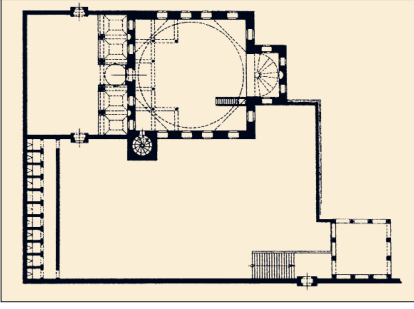
İstanbul Eminönü'nde
XVIII. yüzyılın ikinci yarısında
inşa edilen külliye.

Kitâbesine göre 1183 (1769) tarihli cami merkezde olmak üzere sıbyan mektebi, türbe ve sebilden meydana gelen küçük bir külliye; Sultan III. Ahmed'in kızı Zeyneb Sultan tarafından yaptırılmış ve XIX. asırda külliye sınırları içerisine bir medrese ilâve edilmiştir. Mimar Mehmed Tâhir Ağa'nın inşa ettiği külliye yapılarından sebil 1871'de atlı tramvay yolu çalışmaları neticesinde ortadan kaldırılmıştır. Eski haritalardan anlaşılacağına göre sıbyan mektebinin devamında ihata duvarının köşesini teşkil eden türbe ve hazîrenin büyük bir kısmı da yol çalışmalarında yok edilmiştir. Arşiv kayıtlarında türbe ve sebil duvarlarının yenilenmesi, depremde zarar gören mektebin tamirati, vazifelilerin tayini ve maaş tahsisi gibi konularda yazışmalara rastlanmaktadır. Sebilin yerine, IV. Vakıf Hanı inşaatı sırasında Eminönü Hamidiye Külliyesi'nin parçası ve yine Mimar Tâhir Ağa'nın eseri olan 1191 (1777) tarihli sebil ve çeşme nakledilmiştir. Cami 1917, 1958, 1983 ve 1988 yıllarında tamir görmüştür.

Gülhane Parkı karşısında eğimli ve dar bir araziye yerleşen külliye binaları ihata duvarıyla çevrili, doğu ve batı yönünde iki girişi bulunan bir bahçe içerisinde yer alır. Sıbyan mektebinin olduğu batı tarafındaki kapı üzerine "Duâcızâde" imzalı, 1183 (1769) tarihli, celif sülüsle Yâsîn sûresinin 58. âyeti yazılmış, kitâbenin üstü mermer bir tepelikle taçlandırılmıştır. Külliye arsasının eğimi ve yükseklik farkı cami, sıbyan mektebi ve medresenin kat görünüşlerini

Zeyneb
Sultan
Camii –
Eminönü /
İstanbul

Zeyneb Sultan Külliyesi'nin planı

etkilemiş, batı tarafında bodrum katı açıklıklarına yer verilememiştir. Sebilin bulunduğu doğu tarafındaki alt kapıdan girilince sağda abdesthane mevcuttur. Fevkanî ele alınan cami zeminine dokuz basamaklı bir merdivenle çıkılır. Mermer cepheyle çerçevesiz yuvarlak kemerli kapının üstü Zümer sûresinin 10. âyeti, altında Zeyneb Sultan'ın adı ve inşa tarihinin yer aldığı celi sülüs müsennâ yazı geçmelerle ve dendanlarla çevrilmiştir. İmzasız olan bu kitabenin Lâleli sebil ve çeşmelerindeki yazılarla üslûp benzerliği görülmektedir. Bu girişin tam simetriği kitabesiz olarak batı tarafında tekrarlanır. Girişlerin cami ile birleşen yan duvarlarına caminin birinci sıra pencereleriyle aynı olan lokma demir parmaklıklı, dikdörtgen söveli ve sivri kemerli alınlığa sahip birer açıklık yerleştirilmiştir. İki girişle küçük bir iç avluya geçilir.

Barok dönem eserlerinden sayılan merkezî tek kubbeli, kare planlı cami taş ve tuğla örgülü olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı mihrap bölümü öne çıkma yapar. Alt kat pencereleri dikdörtgendir ve dışarıda sivri kemerli alınlıklarla hareketlendirilmiştir. İkinci sıra sivri kemerli pencereler, mihrap bölümü dışında bir düğüm formuyla üstündeki yuvarlak açıklıklara bitleştirilmiştir. Alt sıra pencerelerin dışında bütün açıklıklarda alçı şebekeler ve filgözü dışlıklar kullanılmıştır. Çapı 12 metreyi aşan ana kubbe dört köşede tromplar üzerinde yükselen tuğla kasnağa oturmuştur. Dışarıda desteklerin üstüne denk gelecek şekilde dört yönden ikiye uyan payandanın bitiştiği kubbenin yuvarlak kemerli pencereleri ve kubbe eteğiyle dalgalı bir hareketlilik sağlanmıştır. Kubbe hilâl tepeliği olan klasik tarzda bir alemle niha-

yetlenmektedir. Mihrap bölümü yuvarlak pencereyle bir tonozla örtülmüştür. Kürsü ile pabucu kesme taştan tuğla minare batı tarafına yerleştirilmiş, basamaklarından dışa akseden beyaz taşları helozonik bir görünümle minare yüzeyini hareketlendirmiştir. Batı köşesinde yer alan minarenin şerefesinde barok tezyinatlı demir korkuluk ve külâhında kurşun kaplama mevcuttur. Beş birimli son cemaat yeri cephesi ve sivri kemerleriyle klasik görüntü veren porfir sütunlarının başlıklarıyla barok etkiyi hissettirir. Ortada bir kubbe ve yanlarda aynalı tonozla örtülü son cemaat yeri açıklıklarından giriş eksenini ve dış kenar-dakiler geniş, aradakiler daha dardır. Sütunlardan beden duvarlarına uzanan kemerler yuvarlaktır. Girişin iki yanında mermer söveli, lokma parmaklıklı birer dikdörtgen pencere ile yuvarlak kemerli birer mihrap nişi vardır. Harime geçişi sağlayan kapı mermer çerçeve içinde yuvarlak kemerlidir. Kapı üzerinde 15 Safer 1183 (20 Haziran 1769) tarihli kitâbede "Ahmed-i Sâlis kızı Zeyneb Sultan" adı geçmekte, kitâbe üstündeki mermer tepelikte dilimli ve basık bir kubbe formu yer almaktadır. Son tamirlerde yapılmış klasik karakterli kalem işi tezyinat son cemaat yeri duvarlarını, kemerleri, tonozları ve kubbe içini renklendirmiştir.

Yapının mihrabı kırmızı mermer, minberi ise ahşaptır. Barok motiflerle süslü yuvarlak kemerli mihrabın üstünde mermer alınlıkta Osmanlı mihraplarında sıkça tercih edilen âyet (Âl-i İmrân 3/37) yer almaktadır. Bol pencere ile aydınlanan camide ince mermer sütunların taşıdığı ahşap bir mahfil mevcuttur. İçeride kuzey duvarına dayanan mahfil, harimin yan duvarlarından ileriye doğru küçük birer çıkıntı

yapacak şekilde tanzim edilmiştir. Dış duvarlardaki kavisler, kubbe saçığının dalgalı hareketi, son cemaat yeri ve mahfil sütun başlıkları, mihrap, minber ve mahfiliyle daha çok barok bir anlatımın farke edildiği camide duvar örgüsünde pencereler ve sivri kemerlerle klasik çizgi de hissedilir. Harim hemen hemen kible duvarının yarısı kadar genişlikte bir mihrap bölümüyle büyüme imkânı bulmuştur. İçeride kubbenin duvarlara intikalini sağlayan yuvarlak kemerlerin yanında ana mekândan mihrap önüne açılan büyük sivri kemer klasik karakteri baskın kılmıştır. Bütün camide ikinci sıradan itibaren pencereler barok tezyinatla ölçülü şekilde renklendirilmiştir. Mihrap sofasının en üstündeki revzende Sultan Mehmed Reşad'ın kırık bir tuğrası mevcuttur. Klasik karakterli kalem işlerine bilhassa kubbeye doğru yoğun biçimde yer verilmiştir. Aslan göğüslerinde celi sülüs, ism-i celâl, ism-i nebî, cehâr yâr ile Hz. Hasan ve Hüseyin isimleri taş kabartma kırmızı zemine altın varakla düzenlenmiştir. Kubbe merkezinde ise Nûr sûresinin 35. âyeti İsmail Hakkı Altunbezer'in celi sülüs hattıyla kalem işi olarak yazılmıştır.

Sıbyan mektebi külliyesinin batı girişi bitişğinde yer almaktadır. Cami zemininden yüksek bir merdivenle ulaşılan mektebin girişi kuzeydendir. Yuvarlak kemerli üç açıklığa sahip revakın batı tarafında dışarıya gelen yan kısmı kapalı tutulmuştur. Cephelerde birinci sırada dikdörtgen, lokma parmaklıklı açıklıklar, üstünde ise yuvarlak kemerli filgözü dışlıklar alçı pencereler görülür. Mektebin kare planlı dershanesi alçı şebekeleri ve tavanı dahil olmak üzere 1980'li yıllarda yeniden yapılmıştır. Külliyeye sonradan ilâve edilen Hamidiye

Zeyneb
Sultan
Camii'nin
harim
kısmından
bir görünüşü

ZEYNEB SULTAN KÜLLİYESİ

Çeşme ve Sebili külliyesinin doğu-alt girişinin yanına yerleştirilmiştir. Külliye arsası içinde yer alan, millî mimarlık dönemi yapılarından sayılabilecek medresenin adı 1914 tarihli *Ders Vekâleti Defteri*'nde, "Vâlîde Sultan, nâm-ı diğer Vâni Efendi Medresesi" adıyla geçmektedir. Cami ile uyumlu olarak tuğla ve taş örgüyle inşa edilen fevkanî medresenin bodrum katı batı cephesindeki zeminin yüksekliği sebebiyle algılanamaz. Sokak tarafında tek katlı gibi görünen binanın içeride zemin seviyesinde beş, üstte on odası bulunmaktadır. Hazîre caminin batı tarafında yer almış, doğu tarafındaki bahçeye de sonradan üç adet mezar ilâve edilmiş, son çalışmalarda mezar sayısı 113 olarak tesbit edilmiştir. Hazîrede Zeyneb Sultan'ın türbesinden nakledilen mezarı, kocası Sadrazam Melek Mehmed Paşa ve 1911'de Yedikule surları yanından nakledilen Alemdar Mustafa Paşa'nın mezar taşları yanında Zeyneb Sultan'ın akraba ve ahfadı ile birçok saray vazifelisinin kabri bulunmaktadır. Çeşitli sebeplerle müdahalelere mâruz kalan külliye, yok olan ve ilâve edilen yapılarıyla Osmanlı mimarisinin bir dönemini temsil kabiliyetiyle önem arz etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeynep Sultan Camii Vakfıyesi ve Zeyilleri, VGMA, Defter nr. 743, sıra 80, s. 215, sıra 81, s. 222, sıra 82, s. 224; BA, İ.Ş.D, Dosya nr. 117, Gömlek nr. 7006; BA, MF. MKT, Dosya nr. 549, Gömlek nr. 59; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi': İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar* (haz. Ahmed Neziğ Galitekin), İstanbul 2001, s. 173-174; Halil Ethem [Eldem], *Camilerimiz*, İstanbul 1932, s. 96-97; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1962, I, 158; Hikmet Ülgen, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1966, s. 111-112; *Eminönü Camileri* (nşr. Eminönü Müftülüğü), İstanbul 1987, s. 221-222; Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 57-59; İshak Güven Güveloğlu, *Osmanlı Mezar Taşları ve Zeynep Sultan Haziresi*, İstanbul 2008; Muzaffer Erdoğan, "Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk San'atkarı, Hassa

Baş Mimar Mehmed Tahir Ağa: Hayatı ve Meslekî Faaliyetleri", *TD*, VII/10 (1954), s. 157-180; Aygül Ağır, "Mehmed Tahir Ağa", *DBİst.A*, V, 367-368; Gülbin Gültekin, "Zeynep Sultan Camisi ve Sibyan Mektebi", a.e., VII, 550-551; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Mehmed Tahir Ağa", *DİA*, XXVIII, 535-536.

AHMET SACİT AÇIKGÖZOĞLU

ZEYNEL BEY TÜRBESİ

Hasankeyf'te

XV. yüzyılda inşa edilen türbe.

Dicle nehrinin kuzey sahilinde yer alır. Kitâbesinde türbenin Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey için yaptırıldığı yazılıdır. Diğer kitâbede tarih varsa da dökülmüştür. Zeynel Mirza Bey 1473'te Otlukbeli Savaşı'nda öldüğüne göre türbe bu yıllarda inşa edilmiş olmalıdır. Mimarı İran asıllı Abdurrahman oğlu Pîr Hüseyin'dir. Çevresinde gelişen külliye yapıları zamanla yıkılmış, türbe bazı kısımları dışında ana özellikleriyle günümüze kadar gelmiştir. Silindirik bir kaide üzerinde yükselen gövde dıştan daire, içten sekizgen planlıdır. Altında mezar odası bulunan yapının zemininden 4,50 m. yüksekliğe kadar olan kısmı taş, üzeri tuğlayla örülmüştür. Türbenin gövdesine çıkan merdivenleri, mumyalık bölümünün örtüsü ve alt kısımlardaki kaplama taşları dökülmüştür. Kaidenin doğusundan küçük bir kapıyla mezar odasına geçilmektedir. İçindeki kalıntılarla duvardaki yataklardan bu bölümün ahşap kirişlerle desteklenen basık bir tonozla kapatıldığı anlaşılmaktadır. Üst örtüde çok sayıda çömlek ve testi kullanılmıştır. Mumyalıkta mezar bulunmamaktadır. Gövdeye kuzeyden bir kapıyla girilmektedir. Tam karşısında aynı boyutlarda bir pencere açıklığı vardır. Sekizgen iç mekânın her kenarına kubbe geçişine kadar uzanan sivri kemerli nişler açılmıştır. Dikdörtgen nişlerin arasında kalan sekizgenin köşeleri kemer seviyesinde trompları hatırlatan mukarnaslı hücrelerle teşkilâtlandırılmıştır. Pandantif biçimli baklava motifleriyle süslenen geçiş üstünde mukarnas dolgululu kubbe kasağı yer alır. Çapı gövdeden daha dar olan çift cidarlı kubbe içten yarım küre, dıştan miğfer şeklindedir. İç kubbede dört, dış kubbede üç pencere vardır.

Türbenin mimarisi kadar firûze, mor, kahverengi, siyah ve beyaz renkli mozaik çinileriyle ve sırlı tuğlalardan oluşan süslemeleri de ilginçtir. Silindirik dış yüzeyin tamamı sırlı tuğlayla kaplanmıştır. Düz atkı taşı kapı ve pencere açıklıkları yüksek

sivri kemerlerle kuşatılarak eyvan türünde birer taçkapı görünümü verilmiştir. Nişleri çeviren altıgen geçme motifli kalın dikdörtgen çerçeve alttan birleşerek bütün gövdeyi dolaşmaktadır. Atkı taşı üzerindeki örgülü çiçekli küfi kitâbelerle kavradaki geometrik desenli mozaik çinili süslemeler dökülmüştür. Aynı teknikle işlenen kapı kemeri içinde yıldız formları arasına kelime kelime serpiştirilmiş usta kitâbesi yer almaktadır. Kemer alınlığında ise girift sülüsle iki değişik renkte ve karakterde yazılmış asıl kitâbe mevcuttur. Üçgen boşluklar kıvrık dal, rûmî ve palmetlerden oluşan bitki motifleriyle doldurulmuştur. Güneydeki pencere süslemeleri arasında tekrarlanan kitâbeler okunamayacak derecede bozulmuştur. Gövde, zikzak biçiminde dizilmiş firûze sırlı tuğla çerçeveler arasında yukarıdan aşağıya doğru Allah, Muhammed, Ahmed ve Ali adlarının tekrarlandığı, dört sıra satrançlı küfi yazı örneğiyle bezenmiş, ancak alt ve üst kısımları dökülmüştür. Kasağındaki köşeleri baklava dizileriyle biten zikzak motiflerden başka kubbenin süslemeleri de günümüze ulaşmamıştır. İçteki sekizgen duvarlar, 1,5 m. yüksekliğe kadar yeşil sırlı ve perdah tekniğiyle işlenmiş altıgen çinilerle kaplanmıştır. İç kubbenin tamamının beş ve altı köşeli yıldızlarla süslendiği kalan izlerinden anlaşılmaktadır. Gövdenin diğer kısımları harçla sıvanmıştır.

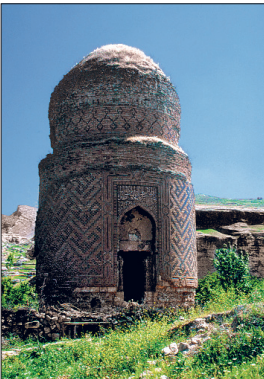
Zeynel Bey Türbesi plan, mimari ve süslemeleriyle Anadolu'daki türbe ve kümbetler arasında tek örnektir. Akkoyunlu döneminde Anadolu ile İran ve Azerbaycan kültürleri arasındaki yakın alışverişin canlı bir hâtırası olan yapı mimarisine Azerbaycan, sırlı tuğla ve mozaik çinili süslemeleriyle İran ve Timurlu, baklava motifli pandantiflere benzeyen kubbe geçişleriyle Celâyirli ve Osmanlı dönemi Irak yapılarını hatırlatmaktadır. XV. yüzyıl Türk-İslâm sanatının değişik yörelerindeki üslup özelliklerini bir araya getiren bu eser İlisu Barajı'nın tehdidi altındadır ve özgün yerinden taşınması planlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Gabriel, *Voyages*, s. 80-81; L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Genève 1956, s. 64-65; Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1972, s. 140-141; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı II: Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, İstanbul 1973, s. 194; Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981, s. 148-151; a.mlf., "Akkoyunlular Sanatı", *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, İstanbul 1968, I, 131; Ali Kılıcı, "Hasankeyf Vakıf Eserleri", *V. Vakıf Haftası: 7-13 Aralık 1987*, Ankara 1987, s. 163.

ABDÜSSELÂM ULUÇAM

Zeynel Bey
Türbesi -
Hasankeyf